

УДК 94(477) : 3.07

Шабельников Віктор Ілліч (1936 р. н.). У 1959 р. закінчив Сталінський державний педагогічний інститут за спеціальністю "Історія". Кандидат історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету. Тема докторської дисертації: "Реформування адміністративно-територіального поділу України в 1917-1940 рр."

ОБЛАСТЬ У СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ УРСР У 30-ті РОКИ ХХ ст.

У статті досліджується процес створення і функціонування обласної ланки адміністративно-територіального устрою України як об'єкта управління і середовища проживання населення, її правові засади діяльності, роль у розвитку територій, зміцненні позицій радянської командно-адміністративної системи.

В статье исследуется процесс создания и функционирования областного звена административно-территориального устройства Украины как объекта управления и среды проживания населения, его правовые основы деятельности, роль в развитии территорий, укреплении позиций советской командно-административной системы.

The process of creation and functioning of regional chain in administrative-territorial arrangement of Ukraine as an object of governing and human environment of the population, its basic law institutes, role in the development of territories, strengthening of the Soviet administrative command system's positions are investigated in the article.

Сьогодні, коли йде активне обговорення проблем майбутнього адміністративно-територіального устрою України, значна кількість політиків, депутатів місцевих рад, голів районних рад та місцевих державних адміністрацій, висловлюють різні погляди, але в принципі всі вони виступають за те, щоб у тій чи іншій мірі розширити компетенцію регіональних органів влади та державного управління.

Одним з предметів дискусії є питання про кількість адміністративно-територіальних одиниць проміжного чи середнього рівня між містами (районами) та центром. Вирішення цього питання пов'язане й з питанням про зміст і компетенції регіональних органів середнього, тобто обласного рівня, тому що управління територіями з великим населенням може вимагати більших повноважень, відповідальності й об'єктивної економічної основи.

Термін "область" зустрічався ще в дореволюційній Росії. Області на той час як адміністративно-

територіальні одиниці входили до генерал-губернаторства і знаходились, звичайно, на окраїнах держави або на землях козацьких військ, як, наприклад, область Війська Донського на Півдні Росії.

Проблема обласного поділу активно розглядається в працях географів, правознавців, економістів. Аналіз газетних і наукових публікацій, надрукованих останнім часом, свідчить про те, що більшість їх авторів підтримують концепцію федеративної форми державного устрою і у зв'язку з цим, укрупнення нинішніх областей, надання їм широких самоврядних функцій [1]. Іншого погляду дотримується професор М. Орзіх [2]. Він стверджує, що основною територіальною одиницею має стати регіон (край), що відзначався б організаційною відокремленістю, економічною та демографічною самодостатністю, системою державних органів, які повинні стати елементами державної влади та

управління. На його думку, в Україні можна було б сформувати 4-5 регіонів.

На жаль, в історичній літературі питання обласного поділу є недостатньо дослідженим. З огляду на це, у нашій статті ставиться мета – звернути увагу політиків, дослідників на зміст і особливості формування обласної ланки адміністративно-територіального поділу УРСР, зміну її територіальних меж, конфігурації, головні наслідки цього реформування в 30-х рр. XX ст., що може мати практичне значення при вирішенні сучасних проблем адміністративно-територіального управління України.

Серед адміністративно-територіальних змін в Україні найбільш значущими за масштабами і задумом були реформи 30-х рр. XX ст. А вже до 1930 р. існував поділ України на округи і райони замість повітів і волостей, скасованих ще у 1923 р.

У період колективізації кінця 20-х – початку 30-х років вузловим центром, де безпосередньо вирішувалися питання об'єднання селян у колгоспи, став район. Тому ВКП(б) та уряд СРСР вирішили ліквідувати округи.

Згідно з постановами ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 2 вересня 1930 року “Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління” [3] округи на Україні скасовувались. Район був визнаний основною ланкою перетворень на селі.

В умовах зростання темпів індустріалізації, розширення колгоспного руху на районну ланку випало велике навантаження. У грудні 1930 року III сесія ВУЦВК одинадцятого скликання вказала на суттєві недоліки в будівництві та діяльності районної ланки, зокрема, на недостатній її вплив на розвиток економіки та сільського господарства [4].

Керівництво республіканськими органами управління великою кількістю районів одночасно негативно відбивалось на оперативності діяльності радянського апарату. Таке становище призвело до ослаблення принципу централізації в керівництві. Центральні партійні і радянські органи не могли забезпечити безпосереднє керівництво великою кількістю районів.

Це могло призвести до порушення зв'язків між ланками адміністративно-територіальної системи всередині, а також з центром, призвести до значного послаблення керівництва сільради, втрати зв'язку районного апарату з населенням.

На відміну від РСФРР в Україні не існувало обласного поділу, а центральні органи не змогли забезпечити достатньо ефективне керівництво величезною кількістю районів. У результаті двоступенєва система управління призвела до послаблення принципу централізації в керівництві республікою.

Незручності відчувало на собі і населення, яке, не знаходячи вирішення багатьох своїх питань у районі, вимушене було звертатися безпосередньо до центру.

Позбавитись величезного розриву, що існував від 1930 року між центром і районом, можна було лише шляхом створення обласної ланки поділу.

Ця ланка повинна була забезпечувати зв'язок низових структур з центром і, в той же час, об'єднувати, координувати і спрямовувати діяльність районів та сільських адміністративних одиниць, враховуючи місцеві особливості.

9 лютого 1932 року на IV позачерговій сесії ВУЦВК XII скликання ухвалено рішення про введення в Україні обласного поділу, визнавши “недоцільність подальшого зміцнення районів” [5]. Це означало, що в республіці створювалася нова система управління за принципом: центр-область-район. Сесія зазначила, що області в Українській СРР створюються з метою “зміцнення конкретного оперативного керівництва районами, що дозволить піднести на нову височінь організацію мас робітників і колгоспників на соціалістичне будівництво”, а також посилити конкретне господарське керівництво всіма галузями народного господарства й культурного будівництва відповідно до економічних і виробничих умов окремих районів республіки.

Обласний поділ республіки набув чинності з 27 лютого 1932 року. Спочатку замість невеликих за кількістю населення і площею округів було утворено 5 областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську і Одеську. Кожна область включала райони і міста обласного підпорядкування. Наприклад, Харківська область об'єднала 78 районів і 4 міста: Харків, Полтаву, Кременчук і Суми. До її складу входив важливий центр машинобудування – Харків. У Полтаві, Кременчуку, Сумах, Ізюмі була розвинена легка промисловість. Сільське господарство області спеціалізувалось на вирощуванні пшениці, олійних культур, інтенсивному буржівництві, тваринництві.

Крім п'яти областей, до складу УСРР входили 17 промислових районів Донбасу, які підлягали безпосередньо центру республіки. Уже 2 липня 1932 року ВУЦВК прийняв постанову “Про утворення Донецької області в Донбасі” [6], центром якої спершу було визначено м. Артемівськ (колишній Бахмут). Однак через те, що він вважався містом “не пролетарського походження”, де традиційно мешкали купці, ремісники, кустарі, ЦК ВКП(б) прийняв рішення про переведення обласного центру в місто Горлівку. Восени 1932 року обласним центром було визначено місто Сталіно (з 1961 року – Донецьк). До складу Донецької області увійшли території 5 колишніх округів – Артемівського, Луганського, Маріупольського, Сталінського, Старобільського, на яких було створено 15 адміністративно-територіальних одиниць Донбасу. Це – Артемівська, Ворошилівська, Горлівська, Кадіївська, Краснолуцька, Луганська, Макіївська, Маріупольська, Риківська, Сталінська міськради; Гришинський, Лисичанський, Ровеньківський, Сорокінський, Чистяківський райони, 13 районів Харківської області – Біловодський, Білолуцький, Верхньо-Теплянський, Лиманський, Марківський, Міловський, Ново-Айдарський, Ново-Псковський, Рубіжанський, Сватівський, Слов'янський, Старобільський, Троїцький; 5 районів Дніпропетровської області – Велико-Янісольський,

Волноваський, Старо-Каранський, Старо-Керменчуцький, Старо-Миколаївський [7]. Таким чином, створена в 1932 році у складі 10 міських рад та 23 районів Донецька область охоплювала територію сучасних Донецької і Луганської областей. Вона відрізнялася серед інших областей УСРР великим рівнем індустріалізації з провідною галуззю – кам'яновугільною промисловістю. Посиленими темпами розвивалась металургія, важке машинобудування, електро-енергетика.

На третій конференції КП(б)У в липні 1932 року було цілком схвалено створення областей в Україні і відзначалось, що “ця реформа наблизить керівництво до району й села і поліпшить якість керування на основі справжнього знання районів та колгоспів” [8].

Географічні розміри, контури областей визначалися скоріше не за економічним принципом, як це офіційно проголошувалося, а зручністю управління і контролю з центру приблизно рівними за розміром територіями. Для партійного керівництва країни принципове значення мала не специфіка областей і вирішення регіональних проблем, а однаковість управління.

Протягом наступних років йшло вдосконалення поділу території України в межах триступеневої системи адміністративно-територіальних одиниць. Створювались нові області, збільшувались і зменшувались райони та території сільрад, уточнювався правовий статус міст. Найбільш стабільною в системі адміністративно-територіальних одиниць виявилась область. На наш погляд, це закономірно. Адже області утворювалися на базі досвіду, накопиченого за всі попередні роки територіального устрою України. При формуванні територій областей повніше враховувалися господарські, природно-історичні, етнічні та інші фактори.

У новій системі адміністративно-територіального устрою вищою ланкою стала новоутворена область, а район посів характерну для нього середню, зв'язуючу і, разом з тим, опорну позицію. Таку роль він виконує і зараз.

З подальшим розвитком продуктивних сил області розукрупнилися. Досвід перших років роботи в умовах нового АТП показав, що деякі області були дуже великі як за територією, так і за кількістю населення, що знижувало ефективність управління ними. Це стосувалося в першу чергу Київської і Харківської областей. Було поставлено питання про виділення з їх складу нової – Чернігівської області. Її було організовано згідно з постановою ВУЦВК від 15 жовтня 1932 року [9]. До складу області ввійшло 29 районів Київської і 7 районів Харківської областей. Сільське господарство спеціалізувалось тут на розвитку молочного тваринництва і технічних культур (конопель, тютюну), у промисловості переважали підприємства, що переробляли сільськогосподарську сировину, коноплі тощо.

Таким чином, на кінець 1932 року УСРР поділялася на 7 областей. Було здійснено перехід до трьохступеневої моделі адміністративного управління (центр-область-район), тобто з'явилась проміжна ланка в управлінні – область.

Впровадження в Україні обласного поділу дозволило в рамках областей об'єднати райони переважно за економічними ознаками. Це був крок уперед у територіальному устрої України. Він давав можливість при влаштуванні території повніше поєднувати економічні і територіальні фактори. Склалася сприятливі умови для розвитку як районів окремо, так і для регіону, в якому вони об'єднувались. Процес формування районів за вказаними ознаками і визначив господарську спеціалізацію кожної області.

Протягом 1937-1940 рр. приймаються рішення про створення з ряду округів і за рахунок великих за площею областей і приєднаних територій 17 нових областей. Державна політика в той період нашої історії у сфері територіальної організації ґрунтувалась на ідеї “розукрупнення”. На XVIII з'їзді ВКП(б) у березні 1939 року Й. Сталін заявив, що на думку партії, це є найкращим засобом сприяння партійним органам в їх роботі [10]. Таким чином, як і раніше, утворення нових територіальних одиниць зумовлювалось потребою не стільки розширення відносної самостійності суб'єктів, скільки створення системи контролю за виконанням рішень “центру” на місцях. Але це було проблематично. Так, Київська область спочатку була дуже великою як за загальною площею, так і за чисельністю населення. Тут нараховувалось майже 5 млн жителів та близько 80 районів. Харківська та Одеська області мали меншу кількість населення, проте займали досить великі території. У цих областях була значна кількість орних земель та розвинена мережа машинно-тракторних станцій (МТС). Зменшення територій цих областей мало покращити управління в галузі сільського господарства.

Згідно з постановою ЦВК СРСР від 22 вересня 1937 року були створені Полтавська, Миколаївська, Кам'янець-Подільська (з 1954 р. – Хмельницька) і Житомирська області [11]. Полтавська область утворилась у результаті відокремлення 41 району і міст Полтави та Кременчука від Харківської області, а також Золотоніського, Гельмязівського, Чорнобаївського й Іркліївського районів від Київської області.

Миколаївська область виникла в результаті включення до її складу міст Миколаїв, Херсона, Кірова (Кіровограда) і 29 районів Одеської, а також 9 районів Дніпропетровської області.

Житомирська область була створена шляхом її виділення з Київської. До її складу ввійшли міста Житомир, Коростень, Новоград-Волинський і 26 районів Київської області, м. Бердичів і 4 райони (Дзержинський, Любарський, Чуднівський і Янушпільський) Вінницької області.

Кам'янець-Подільська область утворена на території Вінницької області. Їй підпорядковувались міста Кам'янець-Подільський, Шепетівка і Проскурів (тепер м. Хмельницький), 18 сільських районів.

У процесі організації Житомирської і Кам'янець-Подільської областей округи, що існували тут у 1935-1936 рр., були ліквідовані. Після реформи,

здійсненої 22 вересня 1937 року, Донецька область стала найбільшою в Україні. Зі 100 виборчих округів, утворених напередодні всесоюзних виборів 11 жовтня 1937 р. у ній було утворено аж 16 виборчих округів для виборів депутатів Верховної ради СРСР.

З червня 1938 року згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР Донецька область була поділена на дві: Сталінську і Ворошиловградську (з 1990 р. – Луганська). Старобільський округ при цьому було скасовано [12].

До складу Донецької області увійшли міста: Сталіно, Артемівськ, Горлівка, Костянтинівка, Краматорськ, Макіївка, Маріуполь, Орджонікідзе, Слов'янськ, Чистяково та райони – Авдіївський, Олександрівський, Амвросіївський, Андріївський, Велико-Янисольський, Будьоннівський, Волноваський, Володарський, Дзержинський, Добропільський, Красноармійський, Лиманський, Мангуський, Мар'їнський, Ольгинський, Селідівський, Сніжнянський, Старо-Бешевський, Старо-Каранський, Старо-Керменчицький, Тельманівський, Харцизький. Ворошиловградська область складалася з міст: Ворошиловграда, Ворошилівська, Красного Луча, Серга та районів – Біловодського, Білокураїнського, Білолуцького, Боково-Антрацитівського, Верхньо-Теплянського, Євсугського, Краснодонського, Лисичанського, Лозно-Олександрівського, Марківського, Меловського, Містківського, Нижньо-Дуванського, Ново-Айдарського, Ново-Астраханського, Ново-Псковського, Ново-Світловського, Покровського, Ровеньківського, Рубіжанського, Сватівського, Свердловського, Слов'яно-Сербського, Станічно-Луганського, Старобільського, Троїцького та Успенського.

Як вважають деякі дослідники, створення Сталінської і Ворошиловградської областей було викликано не економічними, а політичними принципами, напевно для підняття престижу Сталіна і Ворошилова [13]. На нашу думку, адміністративне розмежування частин єдиного економічного організму не сприяло соціально-економічному розвитку цього краю. Наукового обґрунтування доцільності його розмежування не було тоді і немає сьогодні.

10 січня 1939 р. було утворено ще три області – Запорізьку, Кіровоградську і Сумську, що істотно змінило карту адміністративно-територіального устрою України. До складу Сумської області увійшли 2 райони Полтавської, 17 районів Чернігівської і 12 районів Харківської областей. Кіровоградську область з центром у м. Кірове, яке перейменували у м. Кіровоград, було утворено за рахунок 13 районів Миколаївської, 10 районів Одеської, 5 районів Київської і 2 райони Полтавської областей. Запорізька область з центром у м. Запоріжжя охопила 27 районів Дніпропетровської та 2 райони Миколаївської області [14]. Таким чином, на початку 1939 року в республіці вже існувало 16 областей. З часу їх створення адміністративно-територіальний устрій в УРСР істотно змінився і в основному стабілізувався.

Але процес утворення нових областей мав своє продовження. Він був зв'язаний, перш за все, з поділом території Східної Європи, який передбачався таємним протоколом до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 року. Згідно з цим протоколом, Радянський Союз у вересні 1939 року визволив Західну Волинь і Галичину, а Німеччина захопила Польщу.

Відбулося возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській державі. Приєднані до УРСР галицько-волинські землі швидко були інтегровані в радянську політичну систему. Разом з соціально-економічними і політичними відбувались і адміністративно-територіальні перетворення. Замість поділу на воєводства і повіти, що існував до 1939 року, тут також було введено поділ на області і райони. 4 грудня 1939 року указом Президії Верховної ради СРСР на приєднаній території було створено шість областей: Волинська, Дрогобицька, Львівська. Ровенська, Станіславська (з 9 листопада 1962 року – Івано-Франківська), Тернопільська [15].

Керівництву СРСР вдалося позитивно вирішити для себе низку важливих питань стосовно розширення кордонів країни в результаті приєднання до СРСР, Бессарабії і Буковини, (населених переважно українцями), які були анексовані Румунією ще в 1918 році.

У червні 1940 року уряду Румунії було надіслано дипломатичні ноти, у яких пропонувалося негайно переглянути “бессарабське питання” з метою його мирного вирішення. 28 червня 1940 року частини Південної групи радянських військ ввійшли на територію Бессарабії та Північної Буковини.

У серпні 1940 року Північна Буковина і західне українське Причорномор'я (Ізмаїльський та більша частина Аккерманського повіту Бессарабії) утворили в складі УРСР відповідно Чернівецьку і Аккерманську (з грудня того ж року – Ізмаїльська) області [16]. Таким чином, після возз'єднання з Західною Україною, та вирішення проблем Бессарабії і Буковини, кількість областей республіки зросла до 23 (див. таблицю 1).

Територіальні зміни у межах областей свідчать про те, що вони не були постійними і сусідні райони повністю або частково могли переходити з однієї області в іншу. Це був фактично штучний переділ.

Після всіх вищезазначених перетворень, територія УРСР збільшилась з 452 до 566 тис. км², а населення – з 30562 тис. чоловік до 39342 тис. чоловік за переписом 1939 р.

Верховна Рада СРСР 4 листопада 1940 року прийняла указ “Про встановлення кордону між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Молдавською Радянською Соціалістичною Республікою”. До складу МРСР знову було передано з Аккерманської області УРСР Волонтирівський район, значну частину Олонештського та Вулканештського районів, а з Чернівецької області – Єдинецький, Бричанський, Липканський і частину Окницького районів [17].

Таблиця 1

Адміністративні дані по обласним об'єднанням
на момент їх створення [18]

Найменування областей	Найменування обласних центрів	Рік утворення	Розмір території (в тис. кв. км.)	Кількість адміністративних одиниць				
				міст обласного підпорядкування	міст районного підпорядкування	сільських районів	сільрад	селищ міського типу
Вінницька	Вінниця	27.02.1932	27,5	2	5	44	1177	16
Дніпропетровська	Дніпропетровськ	27.02.1932	32,6	7	2	28	485	30
Київська	Київ	27.02.1932	41,1	4	11	53	1355	21
Одеська	Одеса	27.02.1932	27,9	2	3	34	579	6
Харківська	Харків	27.02.1932	31,3	3	10	33	654	46
Чернігівська	Чернігів	07.10.1932	31,6	3	3	39	761	15
Житомирська	Житомир	22.09.1937	30	4	4	34	989	21
Кам'янець-Подільська (з 1954 р. – Хмельницька)	Проскурів	22.09.1937	21	3	4	37	997	9
Миколаївська	Миколаїв	22.09.1937	19,8	1	2	19	1076	3
Полтавська	Полтава	22.09.1937	34,3	2	9	44	900	12
Сталінська (з 1961 р. – Донецька)	Сталіно	03.06.1938	26,5	12	16	28	356	94
Ворошиловградська	Ворошиловград	03.06.1938	26,7	5	16	31	374	79
Запорізька	Запоріжжя	10.01.1939	26,9	3	5	23	378	11
Кіровоградська	Кіровоград	10.01.1939	24,9	2	4	31	543	9
Сумська	Суми	10.01.1939	24,4	3	8	31	637	6
Волинська	Луцьк	04.12.1939	19,9	3	5	30	847	15
Дрогобицька (Проіснувала до 1954 р.)	Дрогобич	04.12.1939	10,4	4	19	27	405	7
Львівська	Львів	04.12.1939	11,1	2	28	31	707	14
Ровенська	Рівне	04.12.1939	20,6	1	8	30	810	4
Станіславська (Проіснувала до 1962 р.)	Станіслав	04.12.1939	13,9	2	10	36	683	25
Тернопільська	Тернополь	04.12.1939	13,9	3	11	38	937	3
Ізмаїльська (Проіснувала до 1954 р.)	Ізмаїл	07.07.1940	12,4	3	3	13	199	0
Чернівецька	Чернівці	07.08.1940	8,4	3	6	13	329	0

Таким чином, утворення і зміцнення обласної ланки адміністративно-територіального поділу включало в себе реформи, пов'язані з утворенням нових і ліквідацією існуючих областей, перенесенням їх адміністративних центрів, зміною територіальних меж та конфігурації. Нові адміністративно-територіальні одиниці були створені також внаслідок розширення територіальних меж республіки за рахунок Західної України, Бессарабії і Північної Буковини та розукрупнення великих областей. Утворення нових областей, як правило, супроводжувалось низкою ухвал щодо організаційних питань та формуванням управлінських структур. Перетворення в обласній ланці викликали зміни у системі сільського районування.

Подібні адміністративно-територіальні реформи, на думку керівників держави, повинні були

забезпечити неухильне виконання рішень центральних органів через партійні комітети районів і областей.

В умовах сучасної економічної і політичної нестабільності в Україні, коли ведуться пошуки оптимальної моделі управління територіями, неможливо обійтися без реформування АТУ з використанням досвіду регіональних перетворень 20-30-х рр. ХХ ст.

В статті досліджується процес створення і функціонування обласного звена адміністративно-територіального устрою України як об'єкта управління і середовища проживання населення, його правові основи діяльності, роль в розвитку територій, укріпленні позицій советської командно-адміністративної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Засць І. Обласний поділ в Україні: етапи та тенденції розвитку // Право України. – 1999. – № 9. – С. 110-115; Мамутов В.К. Чи потрібний Україні поділ на 25 областей // Актуальні проблеми управління територіями України: Матеріали науково-практичної конференції, 26-27 листопада 1992 р. – К., 1993. – С. 78-81; Ткачук П. Адміністративно-територіальний устрій України: досвід і уроки // Місцеве самоврядування. – 1998. – № 5-7. – С. 141-145.
2. Актуальні проблеми управління територіями України: Матеріали науково-практичної конференції, 26-27 листопада 1992 р. – К., 1993. – С. 29-35.
3. ЗЗ УРСР. – 1930. – № 14. – С. 400.
4. Там само. – 1931. – № 5. – С. 48.
5. Там само. – 1932. – № 5. – С. 28.
6. Там само. – 1932. – № 5. – С. 138, 237.
7. ДАДО, ф.р. – 2109, оп. 1, д. 310, арк. 1, 2.
8. Комуністична партія України в резолюціях... – К., 1958. – Т. 2. – С. 532.
9. ЗЗ УРСР, 1932. – № 5. – С. 170.
10. XVIII съезд ВКП(б) 10-21 марта 1939 г. Стенографический отчет. – М., 1939. – С. 28, 29.
11. Вісті ВУЦВК. – 1937. – 23 вересня.
12. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1938. – № 126. – 4 червня.
13. Мамутов В.К. Чи потрібний Україні поділ на 25 областей // Актуальні проблеми управління територіями в Україні: Матеріали науково-практичної конференції, 26-27 листопада 1992 р. – К., 1993. – С. 80.
14. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – № 278. – 5 грудня.
15. Там само. – 1939. – № 9. – 11 січня.
16. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938-1975 гг. В 4-х томах. – Т. 1. – М., 1975. – С. 44-45.
17. Пам'ятки України. – 1991. – № 2. – С. 51.
18. Складена на підставі даних: Історико-географічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 5-16; Вісті Рад депутатів трудящих УРСР, 1939. – № 278. – 5 грудня.